

KÖZÉP-EURÓPAI KÖZLEMÉNYEK
A történelemtudomány, a regionális tudomány,
a földrajztudomány, és a gazdálkodás-
és szervezéstudományok művelőinek referált folyóirata

XVII. évfolyam 1. szám, 2024/1. szám

№ 58.

KÜLÖNLENYOMAT

TARTALOMJEGYZÉK

GAZDASÁGTÖRTÉNET ROVAT

- Kaposi Zoltán:** Gróf Zichy Béla hitbizományi uradalmának fejlődése (1887–1914).. 9
- Domonkos Endre:** Gazdasági átalakulás tapasztalatai Csehországban, Szlovákiában, Lengyelországban és az egykori Német Demokratikus Köztársaságban (1990–2000) 29
- Wilhelm Réka:** A balatoni turizmus változásai az elmúlt három évtizedben.. . . . 45

REGIONÁLIS TUDOMÁNY ROVAT

- Horváth Anna:** A magyar-román-szlovák-ukrán határmenti kapcsolatok az Európai Unió határtérségeinek fényében. 67
- Feketéné Benkó Kata:** Értéktéremtés a közlekedésben a határmenti közlekedési közszolgáltatások fejlesztésével 85
- Bali Lóránt:** Changes in the self-determination and cultural and social life of the Croatian, Slovenian and Serbian nationalities in Hungary until 2019 in the light of the legislative changes. 105

OSZTRÁK-MAGYAR MONARCHIA ROVAT

- Pelles Márton:** A Bartha József vezette üzleti körök szerepe a magyar kereskedelmi tengerészet történetében (1929–1949).. . . . 117
- Leba József:** Budapesti zsidó lakosság gazdasági szerepe 1873–1918 között. . . . 137

A HORTHY-KORSZAK ROVAT

- Orosz László:** Jól jártak-e a magyarországi svábok 1944 tavaszán a német megszállással? 155
- Olasz Lajos:** Politikai viták a Muraköz és a Muravidék visszacsatolásáról. . . . 169

A „RÖVID MAGYAR 20. SZÁZAD” TÖRTÉNETE ROVAT

- Gulyás László:** Vezérfonal a szintézisíráshoz 4. A Rákosi-diktatúra kora, 1948–1956. Első rész: A két munkáspárt egyesülésétől a desztalinizáció kezdetéig, 1948. június 12.–1953. július 18. 191
- Gulyás László:** Historiográfia a szintézisíráshoz 4. Rákosi Mátyás 1945 utáni politikai pályafutásával kapcsolatos könyvek.. . . . 215

RECENZIO

- Deák-Sárosi László (2022):** A jel újbóli helyreállítása. Film, hagyomány és innováció. Magyar Napló Kiadó – Írott Szó Alapítvány. Budapest. Ismerteti: Kása Csaba 227

LEBA JÓZSEF**PhD, óraadó oktató,**

Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Budapest
*teaching instructor, Pázmány Péter Catholic University, Faculty of
Humanities, Budapest*

ORCID: 0009-0002-2739-7493**email:** drlebajozsef@gmail.com**A BUDAPESTI ZSIDÓ LAKOSSÁG GAZDASÁGI
SZEREPE 1873-1918 KÖZÖTT**

*THE ECONOMIC ROLE OF THE JEWISH POPULATION OF
BUDAPEST BETWEEN 1873 AND 1918*

ABSTRACT

The Hungarian capital, established in 1873, began to develop rapidly almost immediately. The XX. by the beginning of the century, Budapest had developed into a real world city. The citizens of the big city participated in this development in various ways. Not only Hungarians, but also many other nationalities settled in Budapest. Among these nationalities, I analyze the Jews. First, I will introduce their first residence, the Orczy House. At that time, they could not live within the city walls. In the second chapter, I briefly analyze the Jewish population of Terézváros, Erzsébetváros and Józsefváros. Then I turn to the analysis of the Jewish population of Budapest according to income and professions, starting from the top layer and moving downwards. In my study, I explain that they were most present in trade, banking and in the entrepreneurial sector in general. They were also attracted to independent intellectual careers. In Budapest, neologism and orthodox tendencies were present, whose, mentality, customs and attitude towards the majority society differed somewhat.

Kulcsszavak: kereskedelem, Budapest, fejlődés, dualizmus, zsidóság**Keynotes:** commerce, Budapest, development, dualism, Judaism**1. Bevezetés**

Budapest nem egy régi város, hiszen csak 1873-ban született meg, a kiegyezést követően, tulajdonképp felsőbb utasításra hozták létre, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia keleti felének is legyen egy fővárosa, egy világváros, amelyből akkoriban minden kontinensen már egyre több és több volt. Az 1872. XXXVI. Buda-Pestet fővárosi törvényhatósággá alakító és annak dolgai rende-

zéséről szóló törvénycikk 1872. december 22-én jelent meg. „1.§ Buda és Pest szabad királyi fővárosok, valamint Ó-Buda és a Margit-sziget, ez utóbbiak Pest vármegyéből kikebelezetvén, Buda-Pest főváros név alatt egy törvényhatósággá egyesítetnek.” A törvény kiadását követően 1873. január 9-én összeült egy harmincnégy tagú bizottság, melynek feladata az egyesítéshez szükséges szervezeti változtatások kidolgozása és előkészítése volt. Munkájuk megfelelő elvégzéséhez albizottságokat is alakítottak, melyekkel egészen szeptember 11-ig többször tartottak ülést. Az előkészített javaslatokat a Vigadóban összeült első közgyűlés október 25-én elfogadta, majd Havas Ignác belügyminiszteri biztos megalakultnak nyilvánította Budapest törvényhatóságát. November 17-én Budapest főváros tanácsa átvette az ügyeket a tevékenységüket az előző napon beszüntető városi tanácsoktól, ezzel végleg létrejött az egységes Budapest. Az első polgármester Ráth György lett, akinek deklarált célja volt, hogy „Budapest a világvárosok sorában az öt megillető díszes helyet elfoglalja.”¹

Budapest megalakulásától kezdve folyamatosan fejlődött, a századforduló idején a kijelölt célt, a prosperáló világvárossá válást is teljes mértékben sikerült elérni, szép hidak, impozáns főútvonalak, modern létesítmények, gyönyörűen kialakított közterek, földalatti vasút, adták bizonyítékát, hogy Magyarország fővárosa méltó címére.

A rengeteg új építmény mellett a gazdasági élet is folyamatosan pezsgett, hatalmas fejlődés ment végbe ezekben az évtizedekben e téren, Budapest hazánk lüktető szívévé vált gazdasági értelemben is. Az ipar, a bankok, a kereskedelem fellendült, hatalmas tőkék keletkeztek, sokan meggazdagodtak a budapesti polgárok közül, miközben munkájukkal a fővárost is gyarapították.

A több nemzetiség által is lakott, és folyamatosan növekvő lélekszámú Budapest számtalan lakosa közül írásomban kimondottan egy etnikum, a zsidóság korabeli gazdasági helyzetével és szerepével foglalkozom.

1.táblázat: Budapest izraelita népességének változása a korban

1. Table: Changes in the Jewish population of Budapest over the years

időpont	1869	1880	1890	1900	1910
szám szerint	44. 890	70. 879	103. 317	168. 385	203. 487
százalékban	16. 6	19. 7	21	23. 1	23. 1

Forrás: Dr. Thirring Lajos: Nagy-Budapest népessége, Budapest székesfőváros háziyomdája, 1935.: 79. p.

2. Mindenek eredete, az Orczy-ház

A régi Pest, a török háborúk után kisváros volt, ahol hosszú időn keresztül zsidók nem lakhattak a városfalon belül. Ez a városfal nagyjából a mai Kiskörút vonalát követte, a város másik, természetes határa a Duna volt.

Az izraeliták azonban megtalálták a lehetőséget arra, hogy a letelepedési tilalom ellenére részt vehessenek Pest gazdasági életében. Ennek módja pedig az Orczy-ház több mint egy évszázadon keresztül használata volt. Ez a gigantikus épület a mai Károly körút és a Király utca sarkán állt, s megnyílásától, a XVIII. század végétől lebontásáig, 1936-ig a „gettó citadellája” volt. Ez a terület már kívül esett a városfalon, így a zsidók itt már tartózkodhattak.

Az óriási, három udvarral is rendelkező komplexum minden olyan dologgal rendelkezett, amire az ide betérő izraelitának szüksége lehetett, volt kóser kávéház, ahol a vendégek kalapban, sapkában ültek az asztaloknál, héber nyelvű lapokat olvasva, héber betűs kártyalapokkal játszva. Ez itt már teljesen természetesnek tűnt.²

Mivel Pesten éjszakára nem maradhattak, így szállásukat az akkoriban kiépülő Terézia külvárosban volt a legegyszerűbb megoldaniuk. A háztulajdonos, az Orczy család, igyekezett a betérő zsidó vendégek kedvében járni, így 1795-ben az óbudai főrabbi, Kunitzer Mózes fennhatósága alatt zsinagógát is berendezhettek.³ (A házban később már két imaház is működött, és az ott élő lakosok kereskedelmi érzékére kiváló példa, hogy mikor 1859-ben a Dohány utcában található nagy és impozáns zsinagóga elkészült, az akkor meglehetősen gyorsan feleslegessé váló egyik templomukat üzleti célra kezdték el használni, s Pollák Jakab Központi Szörme-kereskedő Vállalata hasznosította.)⁴ Ebben a hatalmas házban volt a pesti zsidók megtelepedésének első állomása, ide összpontosult kereskedelmi tevékenységük. A kétemeletes komplexumban lakások, üzletek, raktárhelyiségek, pincék voltak, melyek bérbeadása hosszú időn keresztül hatalmas jövedelmet biztosított az Orczy családnak. Szinte egy egész kisváros alakult ki itt, ahol minden megtalálható volt, ami a zsidó élethez kellett, a fentebb említett dolgok mellett volt itt mészárszék, fürdő, sőt még sírkőfaragó is működött a zsúfolt, szinte keleti bazárként nyüzsgő épületben. A kávéházban működött gabonatőzsde és bőrbörze is.⁵

A jogszabályi keretek változásával, azzal, hogy 1840-től a zsidók már ingatlant birtokolhattak, a dolgok kezdtek megváltozni.⁶ Az Orczy-ház környékén egyre több izraelita lakos telepedett meg, az 1870-es években a Király utca 7.500 fős lakosságával megközelítette egy kisváros lélekszámát. A belső Terézvárosban kis-kereskedések, szatócsboltok, kávémérések, pénzváltók sorakoztak egymás mellett, sok esetben szinte konstantinápolyi hangulatot árasztva. A Király utca két oldalát műhelyek, kisüzemek, üzletek szegélyezték. Az itt élők számára ez már egyszerre volt munkahely, lakóhely, valamint a hitélet és a szórakozás helyszíne, ugyanis a Király utcában éjszaka sem állt meg az élet, a sokszor zsidó tulajdonosok által vezetett zengerájok⁷, Berger Málcsi pincéje, Vak Holló, Kék Macska, Vörös Macska, Fekete Macska sok kikapcsolódásra vágyót vonzott.⁸ Itt már tetten

érhető, hogy a zsidó lakosság nem csupán kívülállóként van jelen, hanem aktívan részt vesz a főváros gazdasági életében. Ha nem is azonnal, hanem egy folyamat részeként, de lezárul az „Orczy-korszak”.

3. A mai Erzsébet város, Terézváros és a Józsefváros korabeli izraelita lakossága

Magyarországra a XIX. század elejétől nőtt meg jelentősen a bevándorlás. A század második felében a zsidó családok nagyarányú természetes szaporodása miatt a Habsburg Birodalom magyar tartományában élő zsidóság létszáma mintegy nyolcszázezer főre nőtt. Ennek a hatalmas tömegnek a Budapesten élő része többnyire a címben említett három pesti kerületben lakott, itt a népesség számarányán belül is jelentős százalékban voltak kimutathatóak. A Dob utca környékén például kimondottan sok ortodox család élt.⁹ Fontos azonban kiemelni, hogy a magyar fővárosban nem volt kimondottan gettónak minősített terület, miközben ekkoriban a legtöbb európai országban és városban törvény írta elő a gettók létesítését. A zsidók csak ott élhettek, ez számukra kijelölt körülhatárolt terület volt. Mivel azonban igaz, hogy például a Király utca környékét mintegy kétszáz év óta jórészt zsidók lakták, ezt a területet talán joggal nevezhetjük e néven, de helytállóbb a zsidónegyed kifejezés.¹⁰ Terézváros és Erzsébetváros bizonyos területein a zsidó élet teljes vertikuma kiépült a dualizmus időszakában. Ez adott egy tipikusan zsidó arculatot, a boltok, a számtalan kifőzde, a vendéglők, kocsmák, kávéházak pedig teljessé tették a hangulatot.¹¹

A Király utcában ortodox héber nyelvű könyvesboltok is voltak, az arculatot ezek is formálták, hiszen a zsidók előszeretettel nevezik magukat a „könyv népének”, talán nem is véletlenül.¹² Összességében elmondhatjuk, hogy a XIX. század jó volt a hazai zsidósághoz, az emancipáció mellett számuk is jelentősen gyarapodott, 1900-ra már a magyar főváros lakosságának mintegy tíz százalékát alkották, és mivel e népesség döntően az említett három pesti kerületben lakott, így számarányuknál fogva már a városkép, az utca markánsan látható részét képezték.¹³

4. Társadalmi rétegződés

Mint minden nagyobb létszámú társadalmi csoport, így a zsidóság estében is elmondhatjuk, hogy természetes rétegződés alakult ki. Születés, képesség és motiváció alapján a népesség különbözött, a dualizmus rendszere pedig lehetővé tette, hogy az addig marginálisabb helyzetben lévő csoportok tagjai is feljebb kerülhessenek. A felfelé törekvők közül sokan izraeliták voltak, és elmondhatjuk, hogy egészen az első világháborúig a magyarországi iparosítás sok innovátora és vállalkozója zsidó volt. Bizonyos logikát is feltételezhetünk a rendszerben, hiszen a modernizáció előfutárai, vezetői, ellentétben a földesurakkal, a nemességgel, sem társadalmilag, sem politikailag nem támogatták a régi rendszert, csak az új, kapita-

lista rendszert képviselték, képviselheték. Az új középosztály, ahová a feltörekvő zsidók is tartoztak, változásra és újításra törekedett. Mentalitásából adódóan tehát a felemelkedő új középosztály meghatározó rétege lett a zsidóság. Azonban annak, hogy ez így alakult több oka is volt. Egyrészt a dualizmus iparosodása előtt a zsidók egy része mezőgazdasági termékekkel kereskedett, így ekkor már rendelkezett a szükséges tőkével. Másrészt a magyar hazafias érzületűvé váló zsidóságnak teljesen stabil, megingathatatlan politikai helyzete volt a sok nemzet által lakott országban. Harmadrészt a zsidók mindig nagyon ügyesen használták nemzetközi kapcsolataikat is, melyekből bőven akadt. Negyedrészt a kiegyezést követő évtizedekben a zsidó nagypolgárság sikeresen és tudatosan beépült a magyar gazdasági elitbe. A XX. század elején a zsidók ott voltak a GyOSz (Gyáriparosok Országos Szövetsége) alapítói között és sokan közülük tevékenyen részt vettek a magyar nagybankok alapításában és irányításában is.¹⁴ A pénzügyi intézetek irányításában szinte domináns szerepre tettek szert, a szektorban az 1910-es adatok szerint a hitelintézetek igazgatóinak kilencven százaléka izraelita vallású volt. Emellett ugyanebben az évben Budapesten a kereskedelemben és a bankszektorban fizetéssel rendelkező vezetők 67, míg az iparban tevékenykedő vezetők 56%-a volt izraelita vallású.

4. 1. A budapesti izraelita lakosság legfelső, leggazdagabb rétege

Iparbáró és bankár, e kifejezések sűrűn elhangzanak korunkban, és sokan hajlamosak ezeket a szavakat a gazdag zsidókkal azonosítani, és annak ellenére, hogy nem minden bankelnök és ipari vezető volt izraelita, mégis sokszor még ma is e kifejezések a hazai zsidó származású pénz és ipari arisztokráciát jelölik. Sokan közülük valódi arisztokratává váltak, nemesítést, majd nem egy esetben főnemesi, bárói kinevezést is elnyertek az uralkodótól. Nemesi előnevet használtak már ekkor, és olyan is volt közöttük, aki meg is keresztelkedett. Ez a nemesítés a zsidó vagyoni arisztokrácia státuszát megerősítette a társadalmi ranglétrán, beágyazódottságuk ezáltal erősebbé vált, a magyar nép integrált részeivé váltak. A XIX.-XX. század nemesítéseinek mintegy 20%-a zsidókat érintett, ők a sikeres gazdasági tevékenységükkel felemelkedők rétegéből kerültek ki, vagyonuk egy részét földbirtokokba fektették, kastélyt vásároltak, hogy minél tökéletesebben azonosulhassanak a történelmi arisztokrata családok életvitelével. Azonban nem csak a nagy múltú famíliák életmódját igyekeztek utánozni, hanem családi kapcsolatok révén össze is fonódtak velük. Az előnyök ilyen esetben kölcsönösök voltak, a gyakran ekkor már szerényebb anyagi körülmények között élő kékvérűek számára jól jött a rendkívül tehető, folyamatosan magas életszínvonalat biztosító új családtag, míg az újonnan nemesítettnek hatalmas társadalmi legitimitációt nyújtott az, hogy házastársa családfája sok évszázadra nyúlt vissza, és ősei között számos kiemelkedő személy volt megtalálható.¹⁵

A hazai izraeliták közül az 1824 és 1918 közötti időszakban mintegy 350 család vagy személy kapott nemességet. A dualizmus ideje alatt volt ez a jelenség a legdinamikusabb, ekkor 280 nemesítés történt. Az ebben az időben számukra elérhető legmagasabb főúri cím a báróság volt. Körülbelül harminc zsidó vagy zsidó eredetű bárói családot tartunk számon, akik nemesítésüket ekkor nyerték el. Az újonnan kinevezettek elsöprő többsége a neológ irányzathoz tartozott, a zsidó nemesek közül alig egy-két százalék tartozott az ortodox irányzathoz.¹⁶

Ezek a modern főnemesek, bár szerte az országban rendelkeztek birtokokkal, döntően azért valamilyen módon mindig kötődtek a fővároshoz, lakhelyük vagy legalább valamilyen vállalkozásuk révén. Mindenképpen érdemes a közülük leginkább kiemelkedő személyiségekkel, ha csupán néhány mondat erejéig is, de külön-külön foglalkozni.

E réteg jó eséllyel legismertebb képviselője a gyáriparos, báró csepeli Weiss Manfréd (1857-1922) volt, akinek testvére, csepeli Weiss Berthold (1845-1915) szintén nemesítést nyert, azonban miként az a nevéből is látszik, bárósításig már nem jutott. A fiatalabb Weiss testvér, Manfréd, a budapesti kereskedelmi akadémián szerzett oklevelet 1873-ban, majd vállalkozásba kezdett. Az évek során egyre nagyobbá fejlődő konzerv- és tölténygyárát 1892-ben Csepelre költöztette. Vállalkozását a nyersanyag-feldolgozásától a késztermék előállításáig tartó folyamatokat egyesítő vertikális nagyüzemmé fejlesztette. 1913-ban zárt, családi tulajdonú társaságként létrehozták a Weiss Manfréd Lőszer-, Acél, és Fémművek Rt.-t.¹⁷ Állhatatos, kitartó és innovatív munkájával hatalmas vagyont szerzett, és emellett, a korban elérhető legmagasabb rangokat is elnyerte, főrendiházi taggá nevezték ki, és utódaira vonatkozó bárósítást nyert. Bárói kinevezését a háború alatt a hadiipar területén a katonai érdekek előmozdítása miatt kapta, szinte az utolsó pillanatban, 1918. IX. 16-án kelt az okmány.¹⁸ Testvére, Berthold szintén gyáriparos volt, és eleinte Manfréddal közös vállalkozást vezettek, testvérével Bosznia-Hercegovina okkupálásakor részt vettek a katonai szállításokban, később azonban Berthold külön útra tért, többek között a pesti Lloyd Társulat elnöke is volt. Közéleti tevékenységet is folytatott, melynek során szorgalmazta a budapesti HÉV megalapítását.¹⁹

A korabeli Budapest sikeres izraelitái között mindenképpen érdemes megemlíteni Zwack József (1821-1915) nevét és tevékenységét. Zwack miután kitanulta a szeszipari szakmát, 1840-ben Pesten az egykori ügynevezett Marokkó udvarban, melyet 1962-ben lebontottak és területét az Erzsébet, akkori nevén Engels, térhez csatolták, rendezett be szerény üzemet, amelyet 1854-ben, mint a legelső szabadalmaztatott likörgyárat, az Üllői útra helyezett át. A likőr-, rum- és szeszgyártás fokozatos fejlesztésével készítményei a külföldi piacokon is versenyképesek lettek. A gyár legismertebb terméke az Unicum volt, amelyet a Zwack család 1790-től készített. Az ital nevét 1883-ban védjegyeztették. Az üzem még egyszer költözött, ezúttal is Budapesten belül, és ezúttal is megint egy kicsivel kijebb a központtól. Az átszervezett italgár a Soroksári és a Dandár utca sar-

kára került, ahol korszerű technikai berendezéseivel tűnt ki, például a pince és az utca szintje között felvonót üzemeltettek.²⁰

Szintén nagy jelentőségre tett szert a Hatvany-Deutsch család is, mely hatalmas vagyon ura volt, gazdagságukat a magyar cukoriparban való tevékenységük alapozta meg. Sokrétű üzleti tevékenységükre jellemző, hogy cukorgyáron kívül sörfőző üzemet, cserzőműhelyt és gőzmalmot is üzemeltettek. A család legismertebb képviselője báró Hatvany Lajos (1880-1961) volt, akinek regénye az „Urak és emberek” belülről rajzolta meg a magyar társadalmi rétegek életét és vívódását az identitással, az asszimilációval. Hatvany Lajos, aki maga is kitért, annak ellenére, hogy elődei gazdasági teljesítményükkel jutottak az elérhető legmagasabb cím birtokába, már nem volt igazán sem üzletember, sem gyáros. Ő már író, irodalomkritikus, a magyar irodalom mecénása volt. Budapesten több nivós ingatlannal, köztük egy palotával is rendelkezett, s a magyar főváros irodalmi életében aktívan részt vett. Pártolta Ady Endrét, az író t súlyos betegsége, haldoklása idején sem hagyta magára. Azonban nem ő volt családja egyetlen képviselője, aki eltávolodott az üzleti élettől, báró Hatvany Ferenc (1881-1958) festőművész lett.²¹

A hazai pénzarisztokrácia kiemelkedő jelentőségű képviselője volt báró Kornfeld Zsigmond (1852-1909), aki a bécsi Rothschildok közvetítésével 1878-ban jött Budapestre, miután Prágában, Bécsben és Párizsban is dolgozott már a nagyhatalmú frankfurti családnak, hogy itteni bankjukat felügyelje.²² Ideiglenes itt tartózkodása élethosszig tartott végül. A Magyar Általános Hitelbank leválasztása a bécsi Credit-Anstalttól az ő érdeme, az immár önálló nagybankként funkcionáló Hitelbanknak előbb vezérigazgatója 1900-tól, majd elnöke 1906-tól haláláig. Érdemei közé tartozott Bosznia megszállásakor a pénzügyi fedezet megteremtése, a századvég állami pénzügyeiben mindvégig jelentős, tulajdonképpen megkerülhetetlen szerepe volt, ő hajtotta végre a pénzreformot, az aranyfedezet és az aranykorona bevezetését. Kornfeld Zsigmond báró a budapesti tőzsde megteremtésében is jelentős szerepet játszott, annak elnökévé is megválasztották és később a tőzsde új épülete is Kornfeld kezdeményezése révén jöhetett létre.²³ A kiírt jelíges tervpályázatot az általa vezetett építőbizottság bírálta el, melyben bankemberek mellett szakértők is közreműködtek. A ma is álló Tőzsdepalota Alpár Ignác tervei szerint készült el, a szükséges anyagi fedezet biztosítása azonban Kornfeld munkája volt.²⁴

Kornfeld Zsigmond báró nagy ellenlábasa és konkurense sok hosszú éven keresztül egy hozzá hasonlóan izraelita származású pesti bankár, Lánczy Leó (1852-1921) volt. Lánczy, akinek apja még a Lazarsfeld Adolf nevet viselte, és előbb tímársegéd, majd borkereskedő, később pedig sörfőzde tulajdonos volt, mindössze egy kereskedelmi iskolai végzettséggel előbb a Magyar Általános Földhitel Rt.-nél vezérigazgató, majd a Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál elnök lett. A Pesti Magyar Kereskedelmi Bank Lánczy vezetése alatt élte fénykorát. A korszakban végig a legnagyobb tőkeerejű budapesti nagybankok közé tartozott. Társadalmi presztízse természetesen neki is kiemelkedően magas volt, az ország érdekében kifejtett gazdasági tevékenységéért kinevezést nyert a főrendi házba.²⁵

Lánczy természetesen nem elégedett meg a bankvezetői státusszal, hanem emellett a Budapesti Kereskedelmi- és Iparkamara elnöke és az Első Budapesti Gőzmalom, a Budapesti Közúti Vaspálya Társaság és a Magyar Helyi Érdekű Vasutak Rt. igazgatósági tagja is volt.²⁶

A dualizmus korabeli budapesti pénzügyi élet zsidó potentátjai közül említést érdemel még Weiss Fülöp bankár (1859-1842) is, aki a drezdai és a budapesti kereskedelmi akadémiák elvégzése után különböző bankoknál helyezkedett el a magyar fővárosban. A Pesti Magyar Kereskedelmi Banknál jelentős karriert futott be, egyszerű tőzsdei intézőből a ranglétrát végigjárva jutott a legfelső pozíciókba. Emellett a Magyar Textilgyárosok Országos Egyesületének elnöke és a Gyáriparosok Országos Szövetsége végrehajtó bizottságának tagja is volt.²⁷

A budapesti zsidók vezető szerepet töltöttek be a kereskedelemben is, a XIX. század végén a nagykereskedelemmel foglalkozók hetven százaléka származott közülük.²⁸ Az 1880-as évektől kezdődő iparosodás eredményeként az ország kimondottan gyorsan, világviszonylatban is jelentős sebességgel fejlődött, és emiatt egyre nagyobb szükség volt egy vállalkozó szellemű középosztályra. Azonban mint a keresztény többség a kereskedelmet, az üzletet, az üzletelést úriemberhez méltatlannak tartotta, és inkább a hivatalnoki, vagy esetleg a katonai, más esetben a papi pálya mellett döntöttek. Az így keletkező vákuumot jórészt a hazai zsidóság töltötte be. Megszerezték az ehhez a pályához szükséges képzettséget, amit az emancipáció ekkor már lehetővé tett, és ezt követően egyre nagyobb aktivitással kapcsolódtak be az ország gazdasági életébe. Az ezt követően újonnan meggazdagodott zsidók iskoláztatták gyermekeiket, valamint erőteljesen támogatták szellemi ambícióikat. Ily módon a következő generáció már eleve „írástudó” volt, és a kereskedelem, a gazdasági élet vagy a szellemi szabadfoglalkozások képzett szakembere.²⁹

Annak ellenére, hogy a fővárosban élő izraeliták döntő százalékban a szinte egymásba érő három belső pesti kerületben laktak, a századfordulón már Budán is laktak gazdag zsidó családok.³⁰ A XX. század első évtizedére a főváros szinte minden kerületében megtalálható volt néhány zsidó lakos, azonban összefüggő, szemmel is jól látható csoportot a többségi társadalom mellett továbbra is csak a három, már említett pesti, belső kerületben alkottak.

4. 2. A középső réteg, orvosok, építészek, mérnökök, jogászok

Az izraelita vallás nagy hangsúlyt fektet a gazdasági függetlenségre. A korabeli karriermintákat vizsgálva kirajzolódik, hogy míg például a szegényebbé váló dzsenti csoport a kialakuló hivatalnokréteget gyarapította, és számukra az ügynevezett „nyugdíjas állás” volt az áhított cél, addig a zsidó vallásúak körében nagyon kedvelt volt a szellemi szabadfoglalkozású státusz, számos ügyvéd, mérnök, orvos volt található közöttük, akik kiemelkedően jól kerestek, azonban sokszor egész életükben a maguk urai tudtak maradni. A pénzbeli tőkefelhalmozás mellett a zsi-

dók egy másik típusú tőkefelhalmozást is előnyben részesítettek. Igyekeztek minél nagyobb humán tőkét felhalmozni. Nagy arányban szerezték meg a fizikailag kevésbé megterhelő, egyúttal jobb megélhetést biztosító szabadfoglalkozásokhoz szükséges végzettséget. Általában egyetemi tanulmányaik során a modern gazdaságban betöltendő feladatokhoz szükséges természettudományi, pénzügyi és közgazdasági képzést választották.³¹ A modern oktatás kiemelt fontosságú volt e réteg körében, az egyén és az emancipálódó közösség egyaránt átlátta, hogy a kapitalista társadalom keretein belül a felfelé vezető út a ranglétrán az oktatás. Jelentős dolog azonban, hogy ez a mentalitás elsősorban a neológokra volt jellemző, ellentétben a konzervatív közösséggel, mely szigorúan ragaszkodott a hagyományos oktatáshoz.³² Ennek a hozzáállásnak néhány évtized alatt szemmel látható eredményei is lettek. A XIX.-XX. század fordulóján már igen sok zsidó vallású volt a hazai elitben, azonban szinte mindegyikük neológ, az igazán sikeresek és gazdagok között az ortodoxok nagyon kis számmal képviseltették magukat. A korszerű oktatással való kiemelt törődés a neológ hitközség munkájában is megjelent. A Pesti Izraelita Hitközség ugyanis sok teendője mellett nem feledkezett el a zsidó fiatalok oktatásáról sem, ülésükön felmerült egy felekezeti alapon létesítendő kereskedelmi iskola alapításának ötlete is.³³ Maga a hitközségi előjáróság is adott arra, hogy vezetői kvalifikált emberek legyenek, a századforduló után az elnök a doktori címmel rendelkező Weissmann Fülöp volt, a jegyzői teendőket dr. Weissburg Gyula látta el és az elnökség négy tagja közül egy szintén doktori fokozattal rendelkezett.³⁴ Az előjárósági iratok arról is tanúskodnak, hogy a hitközségnek volt saját elemi fiúiskolája, amely tanárainak fizetését is ők, azaz a tagok adták, emelték óradíjukat, ha szükségesnek mutatkozott.³⁵

A kiegyezést követően egymás után nyíltak a zsidó iskolák, melyek között a legtöbb a négy és hat osztállyal működő népiskola volt. A zsidó iskolák közül nem is egy kimondottan kereskedelmi iskola volt.³⁶ Azonban fontos megjegyezni, hogy a budapesti zsidó középosztály művelődési stratégiái mindenekelőtt a társadalmi integráció maximalizálására, az utódok biztosan felfelé ívelő mobilitása lehetőségének javítására és a családok által már addig elért társadalmi-gazdasági státusz teljes és végleges legitimálására irányultak. Emiatt a családok elsődlegesen gyermekeiket nem feltétlen zsidó iskolába, hanem jó iskolába akarták íratni, olyan helyre, ahonnan a megszerzett tudással, szellemi tőkével már eleve jobb eséllyel indultak tovább az iskola befejezése után. Így állt elő az a helyzet például, hogy a dualista korban a pesti evangélikus gimnáziumba beiratkozott diákok többsége a polgárság felső rétegéből származó zsidó volt, arányuk 1873 és 1918 között 55% körül alakult.³⁷ Sok más nagy jelentőségű személy mellett például maga Herzl Tivadar, a cionizmus megalkotója is a Fasori Evangélikus Gimnáziumot látogatta, mielőtt a család Herzl tizenkilenc éves korában Bécsbe költözött.³⁸

Az ortodox zsidók kisebb volumenű gazdagodása nagyban összefüggött azzal, hogy bizonyos esetekben nem a hazai társadalom, hanem a saját normáik rendszere alapján éltek. Például sok zsidó pénteken napnyugta előtt 18 perccel meggyújtotta

a gyertyákat, áldást mondtak rá, ezzel szimbolikusan kifejezték a szombat megtartását, mást azonban a vallás szabályrendszeréből nem vettek át, döntően csak a többségi társadalom egyik napját éltek. Az ortodoxok azonban a szombati nyugalomnapot megtartották teljes egészében, ami jellegzetes bonyodalmakat okozott, mivel így például a kereskedéseket nem óra alapján zárták be, mondjuk hatkor, hanem mindig sötétedéskor, ami kilenckor van augusztusban és négykor januárban. Így a pénteki sötétedéstől a szombati naplementéig nem dolgoztak. A többségi társadalom e szabályokat nem ismerte, nem is foglalkozott vele, ment máshová vásárolni. Ilyen és ehhez hasonló kicsi okok miatt például kevesebb bevételük volt, ami évek alatt látható különbséghez vezetett. Markáns határvonal húzódott tehát a szombattartó és a nem szombattartó zsidók között.³⁹

A zsidó származású hazai polgárok a XIX. század végétől egyre inkább jelen voltak a modern, elsősorban szellemi pályákon, ahonnan sokszor korábban ki voltak zárva. Az 1910-es évben például a budapesti ügyvédek 62%-a, az orvosok 59%-a, az állatorvosok 52%-a, az önálló mérnökök 44%-a, a gyógyszerészek 33%-a került ki közülük. A magasan képzett és ezzel összefüggésben magasan is fizetett értelmiségiek mellett a pesti zsidóság szép számban képviseltette magát egyéb szabadpályás vagy önálló értelmiségi pályákon is. A népcsoport vizsgált, középső, polgári rétegében kiemelkedően sok könyvkiadó, újságalapító, színházigazgató, újságíró, író színész volt található. Budapesten a korszakban az újságírók 48%-a, a színészek 30%-a, az irodalmi és művészeti területen tevékenykedők 32%-a, a tudósok és független kutatók 36%-a volt izraelita származású.⁴⁰

A korban folyamatosan alakuló és szépülő Budapest építészeti arculatára is hatást gyakoroltak az izraelita építészek. Korábban ez azért sem volt lehetséges, mert a XIX. század folyamán nem folytathattak felsőfokú építészeti tanulmányokat, így a magyar építészetre mindössze vállalkozóként vagy megrendelőként gyakorolhattak hatást. Azonban az egyenjogúsítás ezen a téren is döntő változást hozott, és az azt követő évtizedekben a zsidó városfejlesztők is részt vehettek a főváros építésében, például az akkor létrejövő Andrassy út kiépítésében.

Az építészet irányába való törekvésük olyan jelentős méreteket öltött, hogy 1900-ra a Műegyetemen a zsidó építészhallgatók száma elérte a 44%-ot. Az egyetem elvégzése után általában neves, ismert tervezőirodáknál helyezkedtek el, sokan később saját tervezőirodát nyitottak. A XX. század elején már egész sor kiváló hazai zsidó építész volt, Lajta Béla, Jakab Dezső, Komor Marcell és Márkus Géza, akik csatlakoztak a Lechner Ödön nevével fémjelzett mozgalomhoz, és az általuk tervezett és kivitelezett épületek homlokzatát a magyar népművészet motívumaival díszítették, ily módon is hangsúlyozva a főváros magyar jellegét.⁴¹

Az architektúra mellett a Budapesten élő izraeliták egy másik területen is jelentős csoportot alkottak, az orvosok között is szép számban képviseltették magukat, itt a helyzet azonban egy kicsit más fundamentumon nyugodott. A középkorban a zsidók a tudományos címetől el voltak tiltva, az egyetemi tudományokat, mint foglalkozást nem művelhették, az orvosi mesterség viszont nem tudománynak szá-

mított, hanem inkább megbecsült kézművességnek, és a középkor óta folyamatosan működtek zsidó orvosok. Belőlük Magyarországon is sok akadt, sőt ekkor már saját kórházat is létrehozta. A Pesti Izraelita Hitközség 1889-ben nyitotta meg az Aréna, (ez a mai Dózsa György út,) Vágány és Szabolcs utcák által határolt hatalmas területen a saját kórházát. Ezt az intézményt hívták Zsidó kórháznak, ahol nevével ellentétben kezeltek nem zsidó betegeket is.⁴²

A „könyv népe” nem csak nevében szerette a betűket és a betűvetést. Az újságírás, lapkiadás a tanult, emancipált és esetenként vagyonnal rendelkező izraeliták által előszeretettel választott hivatás volt. A XIX. század utolsó harmadában már szinte minden újságnál dolgozott zsidó munkatárs, sok újságot zsidó újságírók szerkesztettek. Fontos megemlíteni azonban, hogy aki zsurnaliszta pályára ment, döntő százalékban eloldozta vallási kötelekeit, és többnyire csak a pesti zsidó társadalom szekularizált rétegeivel tartott kapcsolatot.⁴³ Az újságírók és szerkesztők neológok voltak, az ortodox irányzat ebben a rétegben egyáltalán nem képviseltette magát.

Ha nem is a példátlan üzleti siker miatt, de érdemes megemlíteni az izraeliták által működtetett egészségügyi intézmények között a Király utca 12. alatt található Arany Oroszlán gyógyszertárat, ahol a gyógyszerész Österreicher István volt, akinek fia, kilépvé a kereskedelem kötelékéből, Örkény István néven lett ismert.⁴⁴

Ha nem is műveltségi alapon, de mindenképpen a pesti zsidóság középső részéhez számítanak azok, akik kiemelkedő színvonalú és ismertségű kávéházakat üzemeltettek a fővárosban. Közismert és népszerű ilyen kávéház volt az Emke, az Astoria, a Japán, a New York és a Belvárosi.⁴⁵ Ezeken a helyeken sokszor pezsgő élet folyt, írók, irodalmárok, újságírók törzsasztalai alakultak ki, volt ahol már reggel találkozott, és volt olyan, ahol csak délután, azonban onnantól már hajnalig maradtak, s csak záráskor távoztak. A Japán kávéház, mely a város közepén, az Andrásy út és a mai Liszt Ferenc tér sarkán állt, valóságos „művészanya” volt. A helyet Weisz Richárd üzemeltette, aki az 1908. évi londoni olimpián aranyérmert nyert birkózásban. A Japán kávéház vendégei közé tartozott Lechner Ödön, Lajta Béla, Szinyei Merse Pál, Rippl-Rónai József, Kernstock Károly, később pedig Molnár Ferenc, Nagy Lajos, József Attila és Székely Mihály is.⁴⁶

Ezekon a helyeken természetesen nem pusztán kávé, hanem ételeket és szeszes italt, például Ady Endre kedvencét, fröccsöt is árusítottak.

4. 3. A budapesti zsidóság kevésbé módos rés szegény rétegei

Ha a budapesti izraelita lakosság gazdasági, szakmák szerinti piramisát elkészítjük, lefelé haladva már találkozhatunk a kisegzisztenciákkal, akik sokszor jellegzetes pesti zsidó szakmák képviselői voltak. A tipikus pesti bérházak emeletesek, körfolyosósak voltak ekkoriban. Az udvar közepén állt meg az ószeres.⁴⁷ Az ószeres nagyon tipikusan zsidó szakma volt, mondhatni az ószeres volt a szegény zsidó archetípusa.

Mint már fentebb említettem az ortodox zsidók nagyjából a szegényebb népességhez tartoztak. Sokan közülük a Józsefvárosban, a Teleki téren és környékén laktak. A sokáig nagyjából beépítetlen, pusztás füves terület fejlődésének nagy lökést adott a vasút megjelenése. Itt épült meg a Józsefvárosi pályaudvar, amelynek környékén logikusan összpontosult a piac, mely hatalmas vonzerőt jelentett a zsidó kereskedők és vállalkozók számára. A Teleki tér tehát így épült fel, eleve piacnak szánták, mivel elhelyezkedése erre kiválóan alkalmassá tette. Ennek két oka volt, az egyik a pályaudvar maga, a másik ehhez kapcsolódott, ugyanis a város ekkor már ki volt építve a mai Köztársaság térig, tehát aki a vonatról leszállva a városba sietett, az itt mindenképpen keresztülment, valamint a belső kerületek lakossága is átsétált itt a vonatokhoz menet. Óriási ember- és árutömeg fordult itt meg, 1898-ban került ide az ócska- és zsidóvásár, és ekkor kezdődött a Teleki tér máig tartó kétes hírneve. Kiepült rendszer volt itt, a zsidóvásároknak boltjuk vagy bódéjuk volt, s sok esetben együtt dolgoztak a zálogházakkal. Az itt kereskedők nagy része azonban minden legenda ellenére szegény sorban élt, bár akadtak kivételek.⁴⁸

A Teleki tér valójában a főváros kispénzű lakosságának és a pályaudvarra vidékről érkezőknek bevásárlóhelye volt. A piacon nem csak kereskedelem folyt, hanem odatelepedtek fűszeresek is, valamint kocsmák is megjelentek itt. A tér minden egyes négyzetmétere bódékkal volt telezsúfolva.⁴⁹

A Józsefváros ortodox zsidó lakossága valóságos sziget volt, azonban ez a sziget elhelyezkedés egyáltalán nem volt egyedi jelenség, az ortodoxoknak, ugyanis a neológokkal ellentétben nem volt céljuk a többségi társadalomba való belesimulás. Ez okozta ezt a jelenséget, a világ többi ortodox közösségéhez hasonlóan, a pestiek is mintegy mini államként funkcionáltak, egy komplett gazdasági egységet alkottak tulajdonképpen maguk közt. Teljes vertikum szerveződött így, volt saját kórházuk, iskolájuk, öregotthonuk, árvaházuk, kifőzdéjük, zsinagógájuk. Alapvetően részt vettek a gazdanemzet életében, viszont a régi zsidó kultúra megőrzése láthatóan egy kicsit el is zárta őket a többségtől.⁵⁰ Budapesten azonban az ortodoxok lélekszáma nem volt igazán jelentős, mivel leginkább vidéken voltak begyökerezve, a pesti, hagyományos, vallásos közösség tulajdonképpen mindössze egy vidéki rokonnépesség nyúlványának volt tekinthető. A konzervatív hitközség kötelékében lévők számaránya a teljes budapesti izraelita lakosságnak csak mintegy öt százalékát tette ki.⁵¹

Az első világháborút megelőző időszakban a több tízezer fős budapesti zsidó lakosság többsége kereskedő, nagyon nagy százalékban kiskereskedő volt, és valójában szegényes fizetésből élt.⁵²

Az ószeresek és piaci árusok társadalmi csoportja alatt is még helyezkedtek el a pesti zsidóságot képviselő, egészen marginalizálódott, kimondottan szegénynek tekinthető csoportok. Voltak köztük például hordárok is, akik bár kemény fizikai munkát végeztek, és jó eséllyel iskolázottságuk is csekély volt, még mindig nem tekinthetőek a budapesti mőzeshitű lakosság legalsó rétegének. Az ő

csoportjuk alatt helyezkedett el ugyanis a hitközségi segélyből tengődő „lumpenproletár” elemek rétege.⁵³

5. Összegzés

A XIX. század, főként a kiegyezés utáni időszak nagyon sok helyen hozott döntő változást, többek között a zsidók életében is. Korábban a középkori állam az ember és Isten kapcsolatának fogalma köré épült, és arra törekedett, hogy az egyház vezető szellemi szerepe fennmaradjon. A korunkban Magyarországon is megjelenő modern állam középpontjában azonban már az ember és az állam által kötött „társadalmi szerződés” fogalma állt. A polgári hatalom rajzolata igen markánsan megváltozott, a korábban szinte mindent meghatározó hit helyébe az értelem lépett, és a nemességtől a bankárokhoz helyeződött át a gazdasági hatalom gyeplője. A zsidók újkora Kelet-Európában tehát a XIX. században kezdődött. Egy másik fontos és észrevehető dolog, hogy míg a középkori zsidó történelem párhuzamosan vagy esetenként szemben haladt a korabeli keresztény történelem kibontakozásával, addig az új korban a kettő már összefonódott, a keresztényekre zúduló eszmék a zsidókat is magukkal ragadták. A vallás háttérbe szorulása mindkét csoportnál megfigyelhető volt, a keresztények egyre inkább elvilágiasodtak, a zsidók közt kialakult a neológ irányzat, és a századfordulón külsejükben sok esetben már tulajdonképpen szinte megkülönböztethetetlenekké váltak a többségi társadalom tagjaitól. A zsidó emancipáció tehát nem csak a zsidó cselekvésnek, hanem a keresztény attitűdök megváltozásának is volt az eredménye. A helyzet mindörökre megváltozott, a zsidók eloldozták korábbi kötelekeiket, hogy „szerződést köthessenek” a modern állammal, amiként a keresztények is eloldozták feudális kötelezettségeiket, hogy az állam polgáraivá válhassanak.⁵⁴

Ez a jellegzetes folyamat játszódott le hazánkban is, és legjobban Budapesten érhető tetten. Az itt élő zsidó lakosság már döntő hányadát tekintve neológ volt, tulajdonképpen beleilleszkedett a többségi társadalomba, a fővárosban lakó ortodox lakosság, akiknek legfőbb attribútuma a régi hagyományok megőrzése volt, úgy mentalitásában, mint öltözködésében és szokásaiban, az itteni izraelitáknak csak töredékét tette ki.

A fenti kutatási eredmények summázataként elmondhatjuk, hogy a zsidó lakosság az új gazdasági rendszerben, a kapitalizmusban kiemelkedően jól teljesített, mondhatni, megtalálta önmagát, azonban az a nézet, hogy minden izraelita vallású gazdag, vagy, hogy mindannyian kereskedők, egész biztosan téves.

Azonban bizonyos következtetések összességében levonhatóak a budapesti izraelita vallású lakosság gazdasági életben betöltött szerepével kapcsolatban. A pénzes pesti izraeliták a város legnagyobb adófizetői közé tartoztak. A vagyoneloszlás, az adóztatás és a lakáskomfort adatai hasonló tényeket mutattak, tehát összességében elmondható, hogy a korszakban a főváros izraelita lakosai jobb körülmények között éltek az átlagnál.⁵⁵ Emellett látható jellegzetességként egyér-

telmően kirajzolódik a zsidók magas részvételi aránya a pesti kereskedelemben, és az is, hogy viszonylag magas volt a részvételi arányuk a szellemi szabadfoglalkozásúak, jogászok, orvosok, művészek, újságírók, mérnökök, körében is.⁵⁶

A vállalkozás maga volt a jellegzetes zsidó foglalkozási forma, az 1910-es népszámlálás adatai szerint például az önálló pénzügyi foglalkozásokban részvételi arányuk elérte a 85%-ot.⁵⁷ Előnyös volt számukra a szabadpiac, hiszen pozíciójukat így sokkal nagyobb arányban köszönhették saját maguknak, saját kreativitásuknak, szorgalmuknak és mentalitásuknak.

JEGYZETEK / NOTES

- 1 Ágoston Gábor, Bak borbála, Csorba László, Csordás Lajos, Domonkos György, Gyáni Gábor, Kerényi Ferenc, Sali Emil, Strausz Péter, Szabó Róbert, Szerencsés Károly, Ungváry Krisztián, Valló Judit, Varga J. János, Zeidler Miklós (2007): Budapest krónikája a kezdetektől napjainkig, Bart István (szerk.), Corvina, Gyula: 289.-291. p.
- 2 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): A magyarországi zsidóság képes története, Vince Kiadó, Budapest: 238. p.
- 3 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 44. p.
- 4 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 238. p.
- 5 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 89. p.
- 6 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 58. p.
- 7 zengeráj: német eredetű, régies kifejezés (sangerei), énekes kávéház: Bakos Ferenc: Idegen szavak és kifejezések szótára, Akadémiai Kiadó, (1989) Budapest.: 750. p.
- 8 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna: (2014): 91.-93. p.
- 9 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014):.18.-36. p.
- 10 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 50. p.
- 11 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 52. p.
- 12 Dov London (2002): A budapesti ortodox közösség, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa, A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest: 159. p.
- 13 Shlomo Avineri (2015): Herzl, Corvina Kiadó, Budapest: 47.-49. p.
- 14 Jehuda Don (2002): A zsidók részvétele a magyar gazdaságban, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa, A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest: 49.-51. p.
- 15 Kovács András (2002): Zsidók a mai Magyarországon, Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése, Múlt és Jövő Kiadó:199. p.
- 16 Komoróczy Géza (2012): A zsidók története Magyarországon, II. kötet, 1849-től a jelenkorig, Kalligram Kiadó, Pozsony: 199.-200. p.
- 17 Markó László (szerk.) (2007): Új magyar életrajzi lexikon, VI. kötet, Sz-Zs, Magyar Könyvklub, Szekszárdi Nyomda: 1336. p.
- 18 HU-MNL-OL-K19 (73. kötet)
- 19 Markó László (2007):. 1335. p.
- 20 Markó László (2007):. 1499. p.
- 21 Komoróczy Géza (2012):.203. p.
- 22 Markó László (szerk.) (2002):Új magyar életrajzi lexikon, III. kötet, H-K, Magyar Könyvklub, Szekszárdi Nyomda: 1089. p.
- 23 Komoróczy Géza (2012):. 205.-206. p.
- 24 Ráday Mihály (2020): Házak nyilvános titkai 1., Fekete Sas Kiadó, Budapest: 216.-218. p.
- 25 Komoróczy Géza (2012):. 213. p.

- 26 Markó László (szerk.) (2003): Új magyar életrajzi lexikon, IV. kötet, L-Ő, Magyar Könyvklub, Szekszárdi Nyomda: 67. p.
- 27 Markó László (2007): 1335. p.
- 28 Karády Viktor (2002): A budapesti zsidó polgárság, In. Szalai Anna (szerk.): A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest: 147. p.
- 29 Simon Mihály (2002): Zsidó fényképészek Magyarországon, In. Szalai Anna (szerk.): A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest: 243. p.
- 30 Dr. Balázs Pál (2009): Forgószélben, A budapesti ortodox zsidóság és iskolái, Novella Könyvkiadó, Budapest: 78. p.
- 31 Jehuda Don (2002): 53. p.
- 32 Jalsovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014): 64. p.
- 33 Pesti Izraelita Hitközség, iratok, ülések jegyzőkönyvei 1896+1904-1910: 1907. március 20. ülés jegyzőkönyve
- 34 Pesti Izraelita Hitközség, iratok, ülések jegyzőkönyvei 1896+1904-1910: 1907. január 10. ülés jegyzőkönyve
- 35 Pesti Izraelita Hitközség, iratok, ülések jegyzőkönyvei 1896+1904-1910: 1910. április 19. ülés jegyzőkönyve
- 36 Felkai László (2002): A magyarországi zsidó iskolák, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa, A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest: 69.-60. p.
- 37 Karády Viktor (2002): 151.-152. p.
- 38 Shlomo Avinert (2015): Herzl, Corvina Kiadó, Budapest: 79. p.
- 39 Czingel Szilvia (2018): Ünnepek és hétköznapok, Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében, Corvina, Budapest: 57.-58. p.
- 40 Karády Viktor (2002): 147.-148. p.
- 41 Klein Rudolf (2002): A magyarországi zsidóság és az építészet, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa, A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest: 165. p.
- 42 Komoróczy Géza (2012): 196.-197. p.
- 43 Komoróczy Géza (2012): 198. p.
- 44 Dr. Balázs Pál (2009): 57. p.
- 45 Karády Viktor (2002): 153. p.
- 46 Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória, Strbik Andrea (1995): A zsidó Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest: 332.-333. p.
- 47 Dr. Balázs Pál (2009): 56. p.
- 48 Dr. Balázs Pál (2009): 97. p.
- 49 Dr. Balázs Pál (2009): 98. p.
- 50 Don London (2002): 159. p.
- 51 Karády Viktor (2000): Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945), Történeti-szociológiai tanulmányok, Mester Nyomda, Budapest: 44.-46. p.

- 52 Jehuda Don (2002): 52. p.
 53 Karády Viktor (2002): 149. p.
 54 Dimont Isaac Max (2022): Zsidók, Isten és történelem, Minerva Kiadó, PrintPrint Nyomda: 284. p.
 55 Karády Viktor (2002): 146. p.
 56 Jehuda Don (2002): 52. p.
 57 Komoróczy Géza (2012): 216. p.

FELHASZNÁLT IRODALOM / REFERENCES

- Ágoston Gábor et al. (2007):** Budapest krónikája a kezdetektől napjainkig, Bart István (szerk.), Corvina. Gyula.
- Bakos Ferenc (1989):** Idegen szavak és kifejezések szótára, Akadémiai Kiadó. Budapest.
- Dr. Balázs Pál (2009):** Forgószeiben, A budapesti ortodox zsidóság és iskolái. Novella Kiadó. Budapest.
- Czingel Szilvia (2018):** Ünnepek és hétköznapok, Zsidó vallásnéprajz a Kárpát-medencében. Corvina. Budapest
- Dimont Isaac Max (2022):** Zsidók, Isten és történelem, Minerva Kiadó. PrintPrint Nyomda.
- Dov London (2002):** A budapesti ortodox közösség, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa. A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra. Kossuth kiadó. Budapest.
- Felkai László (2002):** A magyarországi zsidó iskolák, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa. A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Frojimovics Kinga, Komoróczy Géza, Pusztai Viktória, Strbik Andrea (1995):** A zsidó Budapest. MTA Judaisztikai Kutatócsoport. Budapest.
- Jalovszky Katalin-Tomsics Emőke-Toronyi Zsuzsanna (2014):** A magyarországi zsidóság képes története. Vince Kiadó. Budapest.
- Jehuda Don (2002):** A zsidók részvétele a magyar gazdaságban, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa. A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra. Kossuth Kiadó, Budapest
- Karády Viktor (2002):** A budapesti zsidó polgárság, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa. A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó, Budapest.
- Karády Viktor (2000):** Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867-1945), Történeti-szociológiai tanulmányok. Mester Nyomda. Budapest
- Komoróczy Géza (2012):** A zsidók története Magyarországon, II. kötet, 1849-től a jelenkorig, Kalligram Kiadó. Pozsony.
- Kovács András (2002):** Zsidók a mai Magyarországin, Az 1999-ben végzett szociológiai felmérés eredményeinek elemzése. Múlt és Jövő Kiadó. Budapest.

- Klein Rudolf (2002):** A magyarországi zsidóság és az építészet, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa, A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra, Kossuth Kiadó. Budapest.
- Markó László szerk. (2001):** Új magyar életrajzi lexikon, III., IV., VI. kötetek, Magyar Könyvklub, Szekszárdi Nyomda. Szekszárd.
- Ráday Mihály (2020):** Házak nyilvános titkai 1., Fekete Sas Kiadó. Budapest.
- Shlomo Avineri (2015):** Herzl, Corvina Kiadó. Budapest.
- Simon Mihály (2002):** Zsidó fényképészek Magyarországon, In. Szalai Anna (szerk.): Hágár országa. A magyarországi zsidóság-történelem, közösség, kultúra. Kossuth Kiadó. Budapest.
- Dr. Thirring Lajos (1935):** Nagy-Budapest népessége, Budapest székesfőváros házi-nyomdája.

Levéltári források / archival sources

HU-MNL-OL-K19 (73. kötet)

Pesti Izraelita Hitközség, iratok, ülések jegyzőkönyvei 1896+1904-1910